

БАТАНІЧНЫ СЛОЎНІК ЗОСЬКІ ВЕРАС Да 90-годдзя выпуску ў свет

*Больш чым цялеснай баюся
смерці –*

душой умерці...

Зоська Верас.

Імя Зоські Верас (Людвікі Антонаўны Сівіцкай, па мужу Войцік (1892–1991)), -- беларускай пісьменніцы, грамадска-культурнай дзеячкі, лексікографа, ведае кожны. І не толькі той, хто цікавіцца беларускай культурай, мовай, літаратурай.

Прыгадаем... Зоська Верас была добра знаёмая з М. Багдановічам, Ул. Галубком, З. Бядулем, Фл. Ждановічам, Г. Леўчыкам, іншымі беларускімі грамадскімі дзеячамі, пээтамі, вучонымі, актёрамі. Яна самааддана працавала на ніве беларускай культуры больш за восемдзесят гадоў. Яна – карэспандэнт “Нашай Нівы”, супрацоўнік выданняў Беларускай сялянска-работніцкай Грамады, рэдактар часопісаў “Заранка” (1927) і “Беларуская борць” (1934), выдаўца зборніка вершаў М. Машары “Малюнкі” (1928), аўтарка вершаў, абразкоў, аповядаванняў, нарысаў, (“Каласкі” (1985)), навукова-папулярных і педагагічных артыкулаў, перакладчыца на беларускую мову з рускай і ўкраінскай, аўтар мемуарных публікацый пра М. Багдановіча, Г. Леўчыка, Ядвігіна Ш., Ул. Галубка і інш.

Зоська Верас – аўтар першага (батычнага) шматмоўнага слоўніка, да якога і сёння звяртаюцца самыя дасведчаныя лексікографы, каб даведацца, як праўдзіва на роднай мове называецца тая ці іншая расліна. **“Беларуска-польска-расейска-лацінскі батанічны слоўнік”** Зоські Верас быў выдадзены ў 1924 г. у Вільні, якраз у той час, калі адбывалася фарміраванне і станаўленне беларускай лексікаграфіі і навуковай тэрміналогіі, тэрмінасістэм розных галін навукі, культуры і тэхнікі. Мэта выдання – паказаць, што ў беларускіх народных назвах раслін адлюстраваны сапраўдны духоўны скарб, паэтычнасць, спрадвечная мудрасць, розум, талент беларускага сялянства, шырэй – народа.

Людвіка Войцік пачала збіраць беларускія назвы раслін яшчэ гімназісткаю, да вучобы на курсах агародніцтва, садоўніцтва і пчалярства ў Варшаве (1913 – 1914), і складаць, як сама назвала,

батанічны зэльнік. Але Сусветная вайна, што пачалася ў 1914 г., перапыніла збіральніцкую працу. Вярнулася Людвіка Войцік да картатэкі, назіранняў, збіральніцтва толькі ў 1918 г. Літаратурныя здольнасці, веданне мовы, веды агранома дапамаглі стварыць філалагічную, навуковую работу – “Беларуска-польска-расейска-лацінскі батанічны слоўнік”, складанню якога Зоська Верас прысвяціла дванаццаць год жыцця, працы. Слоўнік быў выдадзены рэдакцыяй газеты “Голас беларуса”, надрукаваны ў друкарні С. Бэкера.

З прадмовы да слоўніка даведваемся, што ён, слоўнік, “чалавеку цікаваму, знаёмаму з назовамі раслінаў у яго роднай мове і то з назовамі не штучнымі, выдуманымі, а чыста народнымі, кожная раслінка, кожнае зелянка расказа не толькі дэталі свайго ўласнага жыцця, гісторыю свайго роду, але ж таксама напамніць аб той ролі, якую іграе ў жыцці нашых сялян, у іх медыцыне, чарах і варожбах. Часта адно характарнае названне раскрые перад нашымі вачыма ўсю пазычнасць і багатую фантазію нашага народу...” [1, с. 3–4].

Як вядома, беларуская навуковая тэрміналогія пачала фарміравацца ў самым пачатку ХХ ст. калі адраділася кнігадрукаванне, з’явіліся кнігі, газеты, навукова-папулярныя брашурны на беларускай мове. Вынікам шматаспектнай працы навукоўцаў і супрацоўнікаў тэрміналагічнай камісіі сталі падрыхтоўка і выданне 24 выпускаў “Беларускай навуковай тэрміналогіі”. Так, напрыклад, на працягу 1923 – 1928 гг. былі выдадзены такія тэрміналагічныя слоўнікі, як “Слоўнік геаметрычных і трыганаметрычных тэрмінаў і сказаў” К. Дуж-Душэўскага і В. Ластоўскага, “Расійска-крыўскі (беларускі) слоўнік” В. Ластоўскага, “Спіс назваў птушак і некаторых рыб” А. Фядзюшына, “Невялічкі беларуска-маскоўскі слоўнік” М. Гарэцкага, “Расійска-беларускі слоўнік” С. Нефрэвіча і М. Байкова і інш. У гэты спіс увайшоў таксама і **“Беларуска-польска-расейска-лацінскі батанічны слоўнік” Зоські Верас (1924 г.)**.

Тагачасная беларуская тэрміналагічная школа не мела добрай сістэматыкі раслін, іх назваў, і, “каб хоць у часці парадзец гэтаму недастатку”, Зоська Верас апрацавала слоўнік беларускіх назваў раслін і падаравала “з дадаткам назваў у польскай, расейскай і лацінскай мовах”, акрамя таго, як адзначала аўтарка, слоўнік “можа служыць падмогай пры навуцы батанікі з падручніка ў чужой мове”, “можа спатрэбіцца таму, хто ўмее назваць расліну па-беларуску, ...але хоча ведаць яе навуковае імя...” [1, с. 4].

Людвіка Войцік выкарыстала ў слоўніку матэрыялы – перш за ўсё і галоўным чынам – з уласных назіранняў. Родныя назвы раслін Саколышчыны дапоўніла назвамі з Лепельскага, Дзісенскага,

Пружанскага павеатаў, а таксама, хоць і небагатымі матэрыяламі, сабранымі знаёмымі. Карысталася яна і працай Міхала Федароўскага “*Lud Bialoruski na Rusi litewskiej*”, слоўнікам братоў Максіма і Гаўрылы Гарэцкіх.

Батанічны слоўнік Зоські Верас – гэта лексікаграфічнае апісанне трохсот дзвюх раслін, у ліку іх – больш за дзевяноста лекавых, усіх назваў раслін – чатырыста дваццаць чатыры. Гэта тлумачыцца тым, што “адна і тая... расліна на Беларусі мае часта розныя назвы, іншы раз зусім адна да аднае непадобныя” [1, с. 4].

Слоўнік Зоські Верас складаецца з чатырох частак: уласна чатырохмоўнага слоўніка (*Братачкі – bratki – анютины глазки – Viola tricolor*) і алфавітных даведнікаў на польскай, рускай і лацінскай мовах.

Назвы раслін падаюцца ў алфавітным парадку. Кожная назва мае свой парадкавы нумар. А пры дапамозе дадатка (ён у канцы слоўніка) вельмі проста і лёгка арыентавацца і знаходзіць патрэбную назву расліны, што робіць слоўнік зручным пры карыстанні. Моўны ўказальнік падаецца асобна, у ім – назвы па-польску, па-руску, па-латыні.

Слоўнік – сведчанне багацця кывой народнай мовы, багацця яе арыгінальнай батанічнай тэрміналогіі. Пацверджанне гэтых слоў – у радках слоўніка: **Жабіныя вочкі** – *niezapominajki* – *незабудки* – *Myosotis palustris*; **Жоўтазель** – *janowiec* – *дрок красильный* – *Genista tinctoria*; **Зязюльчын гашт** – *iris syberijski* – *петушки, касатик сибирский* – *Iris sibirica*; **Малачай** – *mniszek lekarski* – *одуванчик* – *Taraxacum officinalis*; **Падарожнік** – *cykorja podroznik* – *цикорий дикий* – *Cichorium intybis*; **Сухавейка** – *susnotistki* – *бессмертник* – *Helichrysum arenarium*; **Цвінтарэй** – *gysiacznik goryczkowaty* – *золототысячник* – *Erythraea centaurium*. З прыкладаў у слоўніку бачна, што адна і тая расліна можа мець дзве, тры, а то і болей назваў, што сведчыць пра сінанімічнае багацце беларускіх батанічных назваў: *зязюльчын гашт* – *касач*; *падарожнік* – *мацаўнік*; *цвінтарэй* – *сардэчнік*; *сухавейка* – *нітуніч, нячуйвецер*; *жоўтазель* – *жаўцюха, жаўціла, жаўцічнік, жоўтае зелле, хварбідла, ніцлаза, прытуліца* і інш.

Усе беларускія назвы раслін, адлюстраваныя ў слоўніку, можна сістэматызаваць. Паводле структуры іх можна падзяліць на тры групы: простыя назвы-словы (*аўсюг, блёкат, бабоўнік, грэчка, порхаўка, русальніца*), тэрміны-словазлучэнні (*вароня жыта, гусячыя лапкі, бабін мур, сухотнік палявы, балотнае вужава зелле, заячы мак белы, рутка лесавая чырвоная, святога Пётры і Паўла ключыкі*), складаныя назвы-словы (*брат-з-*

сястрою, вербалоз, дзевясіл, нячуйвецер, чортаналох). Вызначаюцца пэўныя тыпы ўтварэння тэрмінаў: суфіксальны (*капытнік, крываўнік, пырнік, сардэчнік, мятліца, дзятліна, жавіны, зуброўка, ваўчуга*), прэфіксальна-суфіксальны (*пралеска, залётнік, падснежнік, пераступнік*), лексіка-сінтаксічны (*панна-дзяванна, брат-з-сястрою*), асноваскладанне (*сіваніжма, ніцлаза, вербалоз*).

Некаторыя з назваў вылучаюцца цікавай народнай этымалогіяй, якая адлюстроўвае нацыянальна-культурную спецыфіку мовы. Так, напрыклад, назва кветкі *брат-з-сястрою* (варыянты: *брацітка з сястрыцаю, травіца брат-сястрыца, брыятка й сястрыца, браціц-сястрыца*) вобразная. Належыць да назоўнікавага тыпу фразеалагічных спалучэнняў. Былое спалучэнне слоў ператварылася ў фразему. Вобраз і паходжанне яе праясняюцца, калі прыгадаць народнае паданне пра родных брата і сястрыцу, якія пакахалі (так звёў лёс) адно аднаго, але не змаглі ўзяць шлюб: родныя ж. І рассяліся яны травіцаю ў чыстым полі: “А ты будзеш сіні цвет, а я буду жоўты цвет. Будзе свята – Свята Ян, пойдучь дзеўкі краккі рваць. Будуць дзеўкі краккі рваць, брата з сястрой усямітаць: “Гэта тая травіца, што брацітка й сястрыца” [5, с. 122–123]. Пра назву *Святога Пётры і Паўла ключыкі* сама Зоська Верас пісала наступнае: “*Першацвет* – палітарны пераклад *первоцвета*. Беларускія, нашы назовы да выбару: *ключыкі, грабелькі, гэта яшчэ і зязюльчыны панчошкі*. Да назову *ключыкі* стасуецца народная легенда. Называюць іх яшчэ *ключыкамі святога Пётры і Паўла*, і быццам яны пасля зімовага сну “адчыняюць” зямлю. Прыгожа? Праўда? І – сваё” (з ліста да Н. Лобань ад 24.11.1985 г.).

Паслядоўнае адлюстраванне ў назвах раслін іх пэўных якасцей і ўласцівасцей – колеру, смаку, месца, дзе расце пэўная расліна, практычнага прымянення ў медыцыне і інш. – дазваляе вызначыць звыш 10 адпаведных тэматычна-сэнсавых груп тэрмінаў, якія раскрываюць унутраную форму наймення:

- назвы паводле месца, дзе расце расліна: *балотная мятліца, паўзун лесавы, паўзун палявы, сухотнік лесавы, сухотнік палявы*;
- назвы раслін, якія паказваюць на прыналежнасць (батанічныя тэрміны з пераносным значэннем): *бабін мур, валовае вочка, валовы язык, гусячыя лапкі, зязюльчыны панчошкі, зязюльчыны слёзкі*;
- назвы раслін паводле колеру: *бялява, быркун жоўты, нарцыз белы, чарнушка, чырвоныя ягады*;

- назвы раслін паводле смаку: *кіслец, гарчыца*;
- назвы раслін паводле ўздзеяння расліны (яе паху, соку) на стан чалавека: *дурман, драпач, дурніцы, дурнап'ян, джыгучка*;
- назвы раслін паводле будовы расліны, яе частак: *капытнік, званец, звончыкі, гарлачыкі, стрэлкі, рагулькі*;
- назвы раслін паводле назваў жывёл, птушак, насякомых: *ваўчуга, вошы, вужачкі, зуброўка, зязюлька*;
- назвы раслін паводле назваў іншых раслін: *грушаўнік, дзеравянка, лянок, сасонка*;
- назвы раслін паводле іх практычнага прымянення ў народнай медыцыне: *сардэчнік, дзевясіл, мацаўнік, гойнік, чортапалох*;
- назвы раслін паводле пэўнага прамежку часу: *начнічнік, раннік*;
- іншыя назвы: *мак праўдзівы, мята пухоса* і г. д.

Частотнасць ужывання беларускіх тэрмінаў рознай структуры неаднолькавая. Так, простых назвы раслін, назвы-словы – часцейшыя за іншыя. Прыкладаем: на 18 старонках слоўніка (с.7–24) назваў-слоў – каля 210, значна меней тэрмінаў-словазлучэнняў – 54, яшчэ менш складаных слоў-назваў – каля 15.

Калі параўнаць беларускія і рускія, беларускія і польскія, беларускія і лацінскія назвы раслін паводле іх структуры, гучання і напісання, то нельга не заўважыць розніцы. Так, напрыклад, беларускай назве-словазлучэнню адпавядае назва-слова ў рускай мове: *балотная мятліца – дрожалка; варонья вочка – спорынья; драсэн белы – горчак; зязюльчыны панчошкі – первоцвет*; назве-слову ў беларускай мове адпавядае назва-словазлучэнне ў рускай: *вужачкі – касатик желтый болотный; кіцюкі – клевер кошачий; мурог – овсяница луговая; рачыкі – раковые шейки*. У параўнанні з беларускімі назвамі польскія і лацінскія часцей двухслоўныя, назвы-словазлучэнні.

Шматлікія батанічныя назвы прыйшлі да нас з латыні, засвоіліся, замацаваліся ў нашай мове. Традыцыі класічнай (лацінскай) тэрміналогіі, заснавальнікам якой быў К. Ліней, бачым на прыкладзе беларускіх тэрмінаў: **Камвалея лекавая** – *konwalia leśna* – ландыш – *Convallaria majalis*; **Ляванда** – *lawenda* – лаванда – *Lavandula officinalis*; **Нарцыз белы** – *narcyz poe tow* – нарцис – *Narcissus poeticus*; **Хвасоля** – *fasola* – фасоль, бобы – *Phaseolus vulgaris*.

Відавочна, у беларускай мове ёсць назвы, якія

адрозніваюцца гучаннем і напісаннем ад польскіх і лацінскіх. Зразумела, польская тэрміналогія (як і сама мова) падпала пад выразна большы ўплыў лацінскай, чым беларуская: *мацаўнік* – *cychorium podrožnik* – *Cichorium intybis*; *начнічнік* – *jasionek* – *Jasione montana*; *падоста* – *róża centifolia* – *Rosa centifolia*; *распруха* – *astrы* – *Aster chinensis*; *уразнік* – *fiolek lesny* – *Viola canina*.

Слоўнік Зоські Верас адлюстравваў і агульнае ў батанічнай тэрміналогіі: тыя самыя тэрміны ў беларускай, рускай, польскай і лацінскай мовах: **Мятка палявая** – *mięta polna* – мята полевая – *Mentha arvensis*; **Мята пухова** – *mięta prosta* – мята кудравая – *Mentha crispa*; **Мята пятрова** – *mięta pieprzowa* – перечная мята – *Mentha crispa*; **Пятрушка** – *pietruszka siewna* – петрушка – *Petroselinium sativum*; **Размай** – *rozmarmut* – розмарин – *Rosmarinus officinalis*. Несумненна, такое супадзенне, такая пераемнасць ідзе з латыні, якая і сёння жыве ў медыцынскай навуцы.

Матэрыялы, сабраныя і спарадкаваныя Зоськай Верас у “Беларуска-польска-расейска-лацінскім батанічным слоўніку”, маюць відавочную, непаўторную каштоўнасць. Яны былі неабходны тады, калі сучасная беларуская батанічная тэрміналогія яшчэ прыводзілася ў пэўную сістэму.

Вядома, што батанічная навуковая тэрміналогія любой мовы ўзнікае толькі тады, калі ёсць так званая народная тэрміналогія. Зоська Верас у свой час збірала і спарадкоўвала народныя назвы расліннага свету. У слоўніку народная тэрміналогія займае значнае месца, большая яе частка ўвайшла ў беларускую навуковую тэрміналогію.

Больш за сорок гадоў “Батанічны слоўнік” Зоські Верас быў адзіным дапаможнікам у працы батанікаў. Але не толькі яны карысталіся гэтым багатым скарбам. Так, напрыклад, Ул. Караткевіч прасіў аўтарку даслаць яму слоўнік, бо “надта патрэбны ў працы”. У 1967 г. – праз сорок тры гады – з’явіўся “Лаціна-руско-беларускі батанічны слоўнік” Анатоля Кісялеўскага [2]. Пры ўкладанні слоўніка аўтар выкарыстаў і беларускія народныя назвы раслін, сабраныя такімі даследчыкамі, як Г. Антонаў, І. Васількоў, В. Дабравольскі, А. Краскоўскі. Сярод іх – Зоська Верас, яе імя.

Зоська Верас усё жыццё пільна ставілася да пытанняў аб правільнасці ўжывання назваў раслін, турбавалася аб чысціні

роднай мовы, выказвала думку, што “існуюць цэлыя трактаты пра мову, яе чысціню, а як прыйдзе што да чаго, то, не задумваючыся, ужываюць першую, лепшую (на думку ўжывальнікаў) назву, не спраўджаючы, ці яна беларуская... І найбольш так абьякава адносяцца да прыроды...” (з ліста да Н. Лобань ад 24.02.1986 г.).

Клопат, а самае галоўнае – актыўная дзейнасць, скіраваная на захаванне родных слоў (назваў) – вось што характарызуе Зоську Верас як сталага навуковага дзеяча, чалавека, які так шмат зрабіў для станаўлення і развіцця беларускай батанікі, лексікаграфіі, тэрміналогіі і мовы ў цэлым. Словы Людвікі Антонаўны ёсць пацверджаннем узгаданага клопату аб роднай мове: “Як дысанансам і фальшам было б у малюнку прыроды ўжыць не адпаведныя фарбы, напрыклад, намалюваць... блакітнае неба зялёным, так і фальш уносяць у нашу родную беларускую мову, мову нашых дзядоў і градзедаў чужаземныя назовы раслін нашай зямлі. Што гэта? Абьякавасць? Несумленнасць? І не разумею, чаму мовазнаўцы гавораць пра памылкі граматычныя і г. д., а яшчэ ніхто не звярнуў увагі на памылковыя назовы, асабліва расліннага свету, быццам гэта, што “пад нагамі”, нявартае ўвагі...” (з ліста да Н. Лобань ад 19.10.1985 г.).

З якім лірызмам, пяшчотай (і адначасова з сумам) пісала Зоська Верас пра знаёмства з маленства, не раз чутыя ёю, беларускія назвы раслін! Чытаеш напісанае рукою Зоські Верас – і перад вачыма паўстае жывы малюнак прыроды: "Забудзем, што цяпер восень зборэмся на вясновую экскурсію...

Як толькі сыйдзе снег, прыгрэе сонейка, па берагах лесу і на сонечных палянках закрусе цэлае мора сіняружовых букецікаў-кветак, чыё інтэнсіўна зялёнае, крыху шорсткае лісцё цэлую вясну і лета будзе свежым і зялёным... Гэта цвіце *мядоўка*. Чамусьці... называюць яе *медуница*.

Пойдзем далей. На сухіх берагах лесу, найчасцей хвойнага, бачым на голай зямлі серабрыста-шэрыя кашлатыя пупышкі. Гэта пупышкі фіялетавых званочкаў (лісцё вырасце пазней) *сончыкаў*. Украінцы называюць іх *праліска-сон*, а па-польску гэта – *sasanka*. Як бачым, кожны народ дае свой уласны назаў. У нас – *сон-трава* ды *сон-трава*. Чаму?

Яшчэ адну кветачку вясны агледзім. Гэта цудоўная духмяная кветка, яна ж і лекарская. Даю назовы ў розных мовах: беларуская – канвалея, украінская – *конвалія маёва*, польская – *konwalia majowa*, руская -- *ландыш*, лацінская -- *Convallaria*

majalis. Як бачым, у трох славянскіх мовах маем адну версію "канвалія" (з малой розніцай у гучанні і напісанні). А ўсе паходзяць ад лацінскай, навуковай назвы. Тымчасам асобныя беларусы... ўжываюць назву *ландыш*. І зноў пытанне: чаму?" (з ліста да Н.Лобань ад 19.10.1985 г.).

"Чаму для нас расейскі назаў мусіць быць навуковым? -- піша Зоська Верас. -- Ён жа ў расейцаў народны? Паводле мяне навуковым можа быць толькі па-латыні. Ведаючы лацінскі назаў, можам паразумецца з усімі біёлагамі, батанікамі цэлага свету..." (з ліста да Н. Лобань ад 10.11.1985 г.).

Зноў і зноў прыгадваюцца незабыўныя словы дарагой Зоські Верас, словы, якія яна пісала на сваім дзевяноста пятым: "Безумоўна, трэба ўсім і ўсімі сіламі старацца захаваць расліннае багацце Беларусі. Але ж не меншым абавязкам трэба лічыць захаванне багацця і чысціні мовы: не дапускаць да аканчальнага знікнення беларускіх назваў!"

Слоўніку Зоські Верас ужо дзевяноста гадоў. Ён стаў бібліяграфічнай рэдкасцю, але сваю навуковую і практычную каштоўнасць захаваў да нашых дзён. Дзякуючы "Беларуска-польска-расейска-лацінскаму батанічнаму слоўніку" і іншым лексікаграфічным працам таго часу беларуская навуковая тэрміналогія паднялася на некалькі ступеняў вышэй. Назвы раслін, вылучаныя і зафіксаваныя Зоськай Верас, увайшлі ў лепшыя лексікаграфічныя працы дзесяцігоддзяў. І да гэтага часу менавіта слоўнікам Зоські Верас карыстаюцца вучоныя розных галін навукі. І рэчэння беларускія лінгвісты, гісторыкі, біёлагі, краязнаўцы, пісьменнікі звяртаюцца да працы Людвікі Войцік, з вялікай павагай і падзякай гавораць пра дарагі "Зельнік", пра яго аўтарку - Зоську Верас.

Няма сумненняў: матэрыялы слоўніка Зоські Верас могуць і павінны быць выкарыстаны пры далейшай распрацоўцы пытанняў, звязаных з вывучэннем слоўніка і семантыкі беларускіх батанічных назваў, тэарэтычных пытанняў беларускай лексікаграфіі і яе гісторыі, знойдуць сваё прымяненне ў практыцы складання слоўнікаў беларускай літаратурнай мовы новага пакалення, у першую чаргу сучасных тэрміналагічных і перакладных, у тым ліку электронных, слоўнікаў, а таксама пры стварэнні падручнікаў і дапаможнікаў па батаніцы.

Спіс літаратуры

1. **Верас, З.** Беларуска-польска-расейска-лацінскі батанічны слоўнік / Зоська Верас. – Вільня: Голас Беларуса, 1924. – 76 с.
2. **Киселевский, А. И.** Латино-русско-белорусский ботанический словарь / А. И. Киселевский. – Минск, 1967.
3. **Лобань, Н.** Першы батанічны шматмоўны / Н. Лобань // Моўныя адзінкі ў кантэксце: Зборнік навуковых прац. – Мінск, 1986. – С. 119 – 126.
4. **Нямковіч, Н.** Першаму беларускаму – шэсцьдзсят / Н. Нямковіч, А. Паддубская // Пытанні лексікалогіі, фразеалогіі, стылістыкі: Зборнік навуковых артыкулаў. – Мінск, 1985. – С. 111 – 113.
5. **Янкоўскі, Ф.** Сучасная беларуская мова / Ф. Янкоўскі. – Мінск, 1984. – С. 122–123.

Наталля Лобань,
кандыдат філалагічных навук